

О.В. Макух

кандидат юридичних наук, доцент

ФІНАНСИ, ФІНАНСОВА ДІЯЛЬНІСТЬ, ФІНАНСОВІ ПРАВОВІДНОСИНИ: СПІВВІДНОШЕННЯ НАУКОВИХ КАТЕГОРІЙ

Досліджено зміст і показано співвідношення таких категорій фінансового права, як фінанси, фінансова діяльність, фінансові правовідносини. Зазначено, що об'єктом фінансової діяльності є публічні фінанси. Доведено, що фінанси становлять собою категорію, яка відображає економічні відносини з розподілу та перерозподілу вартості валового суспільного продукту та частини національного доходу. Їх реалізація передбачає рух коштів (фінансових ресурсів). Такий рух опосередковує створення відповідних фондів, що можуть бути різними – як централізованими, так і децентралізованими (повноваженнями щодо розпорядження коштами яких наділені різні суб'єкти – фізичні особи, суб'єкти господарювання, органи місцевого самоврядування та держави). Підкреслено, що саме держава визначає необхідність створення таких фондів, а отже, і режим їх функціонування. Під час характеризування категорії “фінанси” виокремлено у її змісті супідрядні поняття (публічні і приватні фінанси).

Ключові слова: фінанси, приватні фінанси, публічні фінанси, фінансова діяльність, фінансові правовідносини, фонди грошових коштів.

Исследовано содержание и показано соотношение таких категорий финансового права, как финансы, финансовая деятельность, финансовые правоотношения. Указано, что объектом финансовой деятельности являются публичные финансы. Установлено, что финансы представляют собой категорию, которая отражает экономические отношения по распределению и перераспределению стоимости валового общественного продукта и части национального дохода. Их реализация предполагает движение денежных средств (финансовых ресурсов). Такое движение опосредует создание соответствующих фондов, которые могут быть разными - централизованными и децентрализованными (полномочиями по распоряжению средствами которых наделены различные субъекты – физические лица, предприятия, органы местного самоуправления и государства). Подчеркнуто, что именно государство определяет необходимость создания таких фондов, а следовательно, и режим их функционирования. При характеристике категории “финансы” выделены в ее содержании соподчиненные понятия (публичные и частные финансы).

Ключевые слова: финансы, частные финансы, публичные финансы, финансовая деятельность, финансовые правоотношения, фонды денежных средств.

Content is researched and the ratio of such categories of the financial law as finance, financial activities, financial legal relationship is shown. It is specified that an object of financial activities is the public finance. It is established that finance represents a category which reflects the economic relations on the distribution and redistribution of the cost of a gross public product and a part of a national income. Their implementation assumes the cash flow (financial resources). Such movement mediates the creation of the relevant funds which can be different – centralized and decentralized (physical

persons, the entities, local government bodies and the states). It is emphasized that the state determines the need of the creation of such funds and consequently the mode of their functioning. In the characteristics of a category "finance" the coordinated concepts (public and private finance) are distinguished in its content.

Keywords : *finance, private finance, public finance, financial activities, financial legal relationship, funds of money.*

Вдаючись до розгляду будь-якої проблеми фінансово-правового регулювання, дослідник неминуче стикається з необхідністю визначення предмета регулювання, тобто окреслення сукупності тих відносин, що належать до орбіти регулювання спеціальними (у нашому випадку фінансово-правовими) методами. Іншими словами, виникає потреба у тому, аби позначити коло і особливості відносин, що регулюються саме фінансовим правом і є саме фінансовими правовідносинами. Вирішуючи таке завдання, вчені констатують, що традиційне визначення предмета фінансового права як відносин, що виникають у процесі фінансової діяльності держави, не дає правильної уяви про істинний предмет цієї галузі права. Це пов'язано із тим, що в процесі формування, розподілу і використання своїх грошових фондів держава використовує не тільки фінансово-економічні відносини, а й цілу низку інших економічних відносин (у першу чергу, кредитних і товарно-грошових). І регулюються такі відносини як фінансовим, так і цивільним правом (а в зовнішньоекономічній діяльності – міжнародним правом) [17, с. 393]. Як вбачається з наведеного вище, вихідними поняттями для відповіді на позначене питання, що мають піддаватися аналізу, є фінанси, фінансова діяльність.

Незважаючи на те, що з'ясуванню сутності фінансів, фінансової системи, фінансової діяльності і фінансових правовідносин присвячена значна увага численними правниками (зокрема, Л.К. Вороновою, О.О. Дмитрик, С.В. Запольським, М.П. Кучерявенком, О.А. Лукашевим, А.А. Нечай, О.П. Орлюк, С.О. Ніщимною, А.С. Нестеренко та ін.), в умовах сьогодення об'єктивізується потреба у подальших наукових пошуках, що обумовлено безперервним розвитком, поглибленням у розумінні й рухом наукових фінансово-правових понять. "У вивченні і розробці проблеми правових категорій відбивається суперечливий шлях розвитку правової теорії.

Нове в розумінні предмета вивчення, досягнуте в результаті появи нових аспектів дослідження і додаткових даних, може вийти за межі існуючої для відображення цього предмета категорії, а змінені знання про нього можуть виявитися непристосованими до вихідних теоретичних посилянь. У таких випадках нові дані стають несумісними з вмістом цієї категорії. У результаті з'являється необхідність перегляду змісту такої категорії" [1, с. 143]. Отже, метою пропонованої статті є визначення співвідношення між такими науковими категоріями, як фінанси, фінансова діяльність, фінансові правовідносини.

На перший погляд це завдання є доволі легким, адже як майже кожен підручник з фінансового права, так і монографічна література містить розділи, опанувавши які, можна зробити висновок, що фінансове право регулює відносини, які виникають, змінюються і припиняються у процесі фінансової діяльності держави і органів місцевого самоврядування. Остання становить собою діяльність відповідних суб'єктів (органів держави і територіальних громад) з мобілізації, розподілу і використання коштів публічних фондів. Отже, логічно припустити, що фінансово-правовому регулюванню підлягають саме відносини стосовно мобілізації, розподілу і використання коштів публічних фондів і такі відносини ми можемо називати фінансовими правовідносинами. Так пише, наприклад,

О.О. Дмитрик: “Фінансові правовідносини виникають, розвиваються і припиняються у сфері фінансової діяльності держави, що являє собою врегульований нормами права планомірний процес мобілізації, розподілу, перерозподілу і використання централізованих і децентралізованих фондів коштів з метою виконання завдань функцій державою” [5, с. 25]. Е.С. Дмитренко теж констатує, що фінансове право регулює суспільні відносини, які виникають у процесі фінансової діяльності, тобто відносини з планомірного утворення, розподілу та використання централізованих і децентралізованих фондів коштів державою, органами місцевого самоврядування для реалізації їх завдань і функцій. Ці розподільчі та перерозподільчі суспільні відносини і становлять предмет правового регулювання фінансового права [4, с. 86]. Таким чином можемо констатувати той факт, що фінансова діяльність здійснюється відповідними суб’єктами – державними органами, органами територіальних громад, з метою реалізації завдань та функцій таких суб’єктів. Разом з цим, правники при розгляді позначеного питання також акцентують увагу на тому, що “сутність фінансово-правового регулювання полягає в упорядкуванні суспільних відносин у сфері фінансової діяльності держави, встановленні за допомогою норм фінансового права юридичних прав і обов’язків учасників цих відносин. Саме нормами фінансового права визначається, якою повинна бути (або може бути) поведінка суб’єктів (учасників) фінансових правовідносин” [12, с. 78]. За такого підходу суб’єкти фінансової діяльності чітко не вказуються.

У той же час, характеризуючи фінансову діяльність, науковці підкреслюють, що її об’єктом є фінанси [7, с. 25; 11, с. 17]. Останні фінансистами-правниками, зазвичай, визначаються по-різному. Наприклад, С.О. Ніщимна, досліджуючи теоретичні основи фінансів за радянської епохи, констатує, що вони “зводилися до трактування цієї категорії як сукупності економічних, виробничих або грошових відносин, що виникають при розподілі та перерозподілі національного доходу (сукупного суспільного продукту) та мають за мету формування й використання централізованих та децентралізованих фондів грошових коштів. Особливістю ж було ототожнення різних за своєю суттю понять “фінанси” та “державні фінанси”, що проявляється при аналізі наявних на той час трактувань фінансів загалом, виділенні їх характерних ознак, притаманних функцій тощо” [10, с. 22]. О.П. Орлюк фінанси характеризує як відносини, що виникають у процесі розподілу і перерозподілу вартості валового суспільного продукту та частини національного багатства у зв’язку з формуванням грошових доходів і накопичень у громадян, суб’єктів господарювання, органів місцевого самоврядування та держави і використанням їх на розширене відтворення, матеріальне стимулювання працюючих, задоволення соціальних та інших потреб суспільства [11, с. 20]. М.П. Кучерявенко стверджує, що “фінанси являють собою відносини, які регулюють формування, розподіл та використання централізованих та децентралізованих грошових фондів” [16, с. 8].

Показово, що нещодавно С.В. Запольський, започаткувавши черговий дискурс наукової спільноти, констатував, що “поняття фінансів у нашому розумінні принципово розходиться із загальноприйнятим західним поняттям. При цьому під фінансами розуміють в одних випадках – відносини, у других – грошові фонди, в інших – сукупність фінансових інститутів. На думку одних дослідників, фінанси – об’єктивно існуючі відносини, в інтерпретації других – це інструмент господарювання, треті наполягають на ідентичності понять “фінанси”, “фінансова система”, “фінансова діяльність” [6, с. 6, 7]. Вступаючи у полеміку, О.А. Лукашев резюмує, що “в цьому випадку, якщо протиріччя й існує, то лише формальне, бо

такий підхід підкреслює багатоаспектність того поняття, яке визначається як фінанси. Дійсно, у цьому твердженні можна знайти і погляди економістів, і погляди представників фінансово-правової науки, і різну деталізацію інструментарію на рівні окремих галузей науки (фінанси, фінансова система, фінансова діяльність). Тому багато в чому йдеться про одне і те саме явище, а погляд обумовлюється кутом зору тієї особи, яка намагається з'ясувати зміст категорії фінансів” [8, с. 9].

Звичайно, можна дискутувати із цього приводу. Однак, виникає питання, чи доречні такі дискусії? Що нового, окрім плутанини, у визначенні змісту такої наукової категорії, як фінанси, ми можемо отримати за такого дискурсу? Зрозуміло, що науковці “прагнуть все більш точно і повно віддзеркалити у поняттях досліджуваного ними об’єкта, але кожного разу роблять це лише в міру досягнутих знань про нього, в які нерідко вкрапляються неточності... Тому при оцінці ролі понять на перший план виходить питання про те, наскільки вірно, адекватно, об’єктивно відображено в них пізнання дійсності” [1, с. 80].

На наш погляд, у цьому випадку потрібно пам’ятати, що “в юриспруденції, як і в будь-якій науці, завдання визначення (дефініції) як логічної операції над поняттями полягає в тому, щоб розкрити зміст цих понять шляхом вказівки на основні, суттєві ознаки досліджуваного предмета, які відрізняють його від інших суспільних явищ і виділяють з їх числа” [1, с. 85]. До речі, вчені-фінансисти намагаються слідувати такому постулату і вказують ознаки досліджуваних явищ, зокрема виокремлюють характеристики фінансів. Однак зазвичай, наслідуючи започатковані традиції, йдуть далі за наведеним прикладом у своїх міркуваннях.

При визначенні категорії “фінанси” необхідно виходити із її економічної природи. Показово, що на такому підході наголошує О.Ю. Грачова. Вчена стверджує, що “при будь-якому визначенні фінансів треба мати на увазі, що фінанси – це насамперед економічна категорія, для якої визначальне значення має її суспільна сутність. Тобто фінанси – це суспільні відносини, які складаються в процесі розподілу та перерозподілу вартості валового суспільного продукту та частини національного доходу в зв’язку з утворенням і використанням фондів грошових коштів” [15, с. 11]. У цьому контексті виваженою є думка Л.К. Воронової, яка вважає, що “фінанси України – це система економічних відносин, пов’язаних із планомірним утворенням і розподілом публічних централізованих і децентралізованих фондів коштів, необхідних для функціонування держави і органів місцевого самоврядування та інших утворень, визнаних державою необхідними” [2, с. 17].

Продовжуючи думку, можна лаконічно констатувати, що фінанси становлять собою економічні відносини стосовно розподілу та перерозподілу вартості валового суспільного продукту та частини національного доходу. Їх реалізація передбачає рух коштів (фінансових ресурсів). Такий рух опосередковує створення і відповідних фондів. Такі фонди можуть бути різними – як централізованими, так і децентралізованими, тобто такими, повноваженнями щодо розпорядження коштами яких наділені різні суб’єкти – фізичні особи, суб’єкти господарювання, органи місцевого самоврядування та держави. При цьому саме держава визначає необхідність створення таких фондів, а отже, і режим їх функціонування. Як справедливо зазначено вченими, “переважна їх частина залишається пов’язаною з утворенням та використанням фінансових фондів держави та має державно-владний, імперативний характер (відносини з бюджетом, державними позабюджетними фондами тощо). Інша група – фінансові відносини, що виникають всередині підприємств, установ, організацій, об’єднань приватної форми власності,

а також ті, що пов'язані з формуванням та використанням муніципальних грошових фондів. Таким чином, не всі фінансові відносини, які існують у суспільстві, охоплені фінансовою діяльністю держави, а тільки та їх частина, яка зумовлена фактором існування самої держави [7, с. 27-28]. За такого підходу чітко і логічно простежується відповідний ланцюжок у визначенні загальних ознак відповідного явища (у цій статті ми не ставимо за мету розкрити економічну сутність категорії фінанси, а лише акцентуємо увагу на її сенсі для фінансово-правового регулювання).

З огляду на викладене вважаємо, що навряд чи доречно вбачати різний зміст відповідного поняття. Зрозуміло, що можна говорити про розгляд фінансів не лише як економічної, а й як правової категорії. Однак, у такому разі доцільно розмежовувати правові категорії і категорії права, що не завжди відбувається у фінансово-правовій літературі. Наприклад, М.П. Кучерявенко твердить, що у широкому значенні фінанси як правова категорія (чи окремі їх аспекти, сторони) використовуються багатьма галузями права і мають загальногалузеве значення. Наприклад, поняття ціни, вартості, доходу тощо — це відносини, що регулюються і цивільним, і фінансовим, і адміністративним, і трудовим правом, іншими галузями. У вузькому розумінні йдеться про публічне значення фінансів, винятково грошові фонди держави і територіальних громад. У цій ситуації загальногалузеві поняття, категорії набувають спеціально-галузевого характеру і значення, виражають специфічні, однорідні фінансово-правові відносини. Загальногалузеві категорії доходу, вартості, ціни набувають фінансово-правового значення. [16, с. 8]. Схоже міркує й О.П. Орлюк, яка пише: “Необхідно розрізняти фінанси як систему понять, категорій, закріплених та використовуваних законодавством. Саме фінанси як система правовідносин визначають зміст явища. Законодавче ж їх закріплення лише свідчить, наскільки наразі ці відносини усвідомлені, зрозумілі, сприйняті, в якій формі їх закріпив законодавець” [11, с. 21]. Аналізуючи позначені тези можна констатувати, що тут відбувається ототожнення правової категорії з категорією права. Дійсно, особливістю юридичних категорій (якою можна вважати й категорію “фінанси”) порівняно з поняттями інших суспільних наук полягає якраз у тому, що “визначення або істотні ознаки деяких з них отримують своє закріплення в законі. Це стосується більшості понять, якими оперують інші науки. Об'єктивізуючись в праві, відповідні поняття виходять за межі суто наукових уявлень, отримуючи більш широку суспільно-юридичну значимість. Така об'єктивізація виступає як момент переходу правових категорій у категорії права і є підставою для проведення відмінностей між ними” [1, с. 90, 91]. У той же час категорія фінанси не знайшла закріплення у жодному українському нормативно-правовому акті. Вона не може розглядатися в такому аспекті. Що ж стосується того, що фінанси вченими розглядаються з позицій “системи понять, категорій, закріплених та використовуваних законодавством”, то, напевне, таким поняттям може бути й поняття фінансів. Очевидно, що “серед понять, якими оперує правова наука, слід виокремлювати супідрядні поняття, тобто ті, що співвідносяться таким чином, що до обсягу одного поняття входить обсяг іншого” [1, с. 86]. Однак, у будь-якому разі слід пам'ятати про відсутність нормативного закріплення більшості із названих вченими супідрядних понять.

Водночас вважаємо за потрібне при визначенні категорії “фінанси” у її змісті виокремлювати такі супідрядні поняття, як приватні і публічні фінанси. Таке розмежування має важливе методологічне значення і дозволить чітко визначити межі фінансово-правового регулювання, а отже, окреслити коло саме фінансово-правових відносин. У такому розподілі доречно виходити із мети, що

досягається при правовому регулюванні. Такою метою, на наше переконання, необхідно вважати досягнення публічного інтересу. Публічний інтерес – це інтерес соціальної спільності, що визнаний та задоволений державою. “Визнання публічності інтересу здійснюється шляхом його правового (юридичного) забезпечення (закріплення в нормах і встановленні механізму реалізації)” – вказує Т.С. Гончарук [3, с. 33]. К.Ю. Тот’єв слушно зазначає, що публічність передбачає здійснення різних видів діяльності для досягнення суспільних цілей. Публічність інтересу означає, що його суб’єктом (носієм) є суспільство як органічне ціле. Найбільшою мірою спільності володіють інтереси всього суспільства (суспільні інтереси). Вони відображають базові потреби людей і обумовлюються необхідністю соціального розвитку [14, с. 25]. При дослідженні публічного інтересу необхідно виходити з того, що об’єднувальним елементом завжди будуть виступати потреби всього суспільства. На нашу думку, категорія публічного інтересу охоплює не лише інтереси держави, а й інтереси територіальних громад та суспільства в цілому, тобто категорія публічного інтересу характеризується всезагальністю.

Для підтвердження нашої позиції можна зробити посилання на думку В.М. Світлицької. Вона говорить саме про поняття публічних фінансів, які визначає як суспільні відносини, які пов’язані із задоволенням усіх видів публічного інтересу й виникають у процесі утворення, управління, розподілу (перерозподілу) та використання фондів коштів держави, місцевого самоврядування та фондів коштів, за рахунок яких задовольняються суспільні інтереси, визнані державою або органами місцевого самоврядування, незалежно від форми власності таких фондів [13, с. 82]. Доволі виваженою у цьому аспекті вбачається точка зору А.А. Нечай. Вчена виокремлює три види публічного інтересу: державний, територіальний та суспільний. Носієм першого є держава, що реалізує свої інтереси через відповідні державні органи. Другий вид – територіальний, притаманний не державі в цілому, а лише певним адміністративно-територіальним утворенням. Це інтерес місцевого самоврядування, оскільки в Конституції України (ст. 140) та Законі України “Про місцеве самоврядування в Україні” (ст. 2) закріплено, що гарантіями незалежності та самостійності місцевого самоврядування є право територіальних громад самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Інший вид публічного інтересу – суспільний – є узагальненням особистих і групових інтересів, без задоволення і реалізації яких, з одного боку, не можливо реалізувати приватні інтереси, а з іншого – забезпечити цілісність, стабільність, нормальний розвиток організацій, держав, націй, соціальних прошарків і суспільства в цілому [9, с. 29]. При цьому публічні фінанси регулюються шляхом встановлення владних приписів держави або органів місцевого самоврядування щодо утворення, розподілу (перерозподілу) та використання зазначених фондів коштів, а також щодо контролю за цими процесами.

З огляду на зазначене констатуємо, що позначаючи коло і особливості відносин, що мають регулюватися фінансовим правом (фінансові правовідносини), необхідно виходити з того, що такі суспільні зв’язки виникають у процесі фінансової діяльності. Об’єктом такої діяльності є не фінанси загалом, а публічні фінанси, що становлять собою економічні відносини стосовно розподілу та перерозподілу вартості валового суспільного продукту та частини національного доходу і опосередковують створення і відповідних фондів з метою реалізації публічного інтересу. При цьому саме держава визначає необхідність створення таких фондів, а отже, і режим їх функціонування. Очевидно, що держава не може виконувати поставлені перед нею завдання та функції, забезпечувати реалізацію публічного

інтересу, якщо вона не буде мати у своєму розпорядженні коштів, акумульованих у відповідних фондах.

Наприкінці зазначимо, що зміни, які відбуваються у визначенні фінансово-правових категорій, є не простим відбиттям в певній, навіть узагальненій формі, відповідних етапів розвитку фінансово-правової науки. У такому разі йдеться передусім про віддзеркалення більш високого ступеня розвитку усієї правової системи держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Васильев А.М.* Правовые категории : Методологические аспекты разработки системы категорий теории права. – М. : Юрид. лит., 1976. – 264 с.
2. *Воронова Л.К.* Финансовое право : учеб. пособие / Л.К. Воронова, Н.П. Кучерявенко. – Х. : Легас, 2003. – 360 с
3. *Гончарук С.Т.* Адміністративне право України. Загальна і Особлива частини: навч. посібник/ С.Т. Гончарук. – 2000. – 240 с.
4. *Дмитренко Е.С.* Фінансове право України : Загальна частина : навч. посіб. / Е.С. Дмитренко. – К. : Алерта, КНТ, 2006.
5. *Дмитрик О.А.* Содержание и классификация финансовых правоотношений : монография / под ред. Н.П. Кучерявенко. – Х. : Легас, 2004. – С. 25. – 160 с.
6. *Запольский С.В.* Дискуссионные вопросы теории финансового права [Текст] : монография / С.В. Запольский. – М. : РАП : Эксмо, 2008. – С. 6–7.
7. *Карасева М.В.* К вопросу о предмете финансового права в Российской Федерации / М.В. Карасева // Матеріали Міжнародної наукової конференції “Проблеми фінансового права”. – Випуск 2. – Чернівці, 1996. – С. 25–28.
8. *Лукашев О.А.* Теоретичні проблеми системи фінансового права : монографія / О.А. Лукашев. – Х. : Право, 2010. – С. 9. – 304 с.
9. *Нечай А.А.* Проблеми правового регулювання публічних фінансів та публічних видатків / А.А. Нечай. – Чернівці, 2004. – 264 с.
10. *Ніщимна С.О.* Принципи публічної фінансової діяльності в бюджетній сфері : дис... д-ра юрид. наук : 12.00.07 / С.О. Ніщимна. – К., 2014. – 411 с.
11. *Орлюк О.П.* Фінансове право: Академічний курс : підручник/ О.П. Орлюк. – К. : Юрінком інтер, 2010. – 808 с.
12. *Россіхіна Г.В.* Застосування фінансово-правових норм : монографія / Г.В. Россіхіна. – Х. : “Цифрова друкарня № 1”, 2013. – 400 с.
13. *Світлицька В.М.* Правовий зміст публічних фінансів як складової фінансової системи України /В.М. Світлицька. – Право та державне управління, 2011. – С. 77–82.
14. *Тотьев К.Ю.* Публичный интерес в правовой доктрине и законодательстве/ К.Ю. Тотьев // Государство и право. – 2002. – № 9. – С. 25.
15. *Финансовое право : учебник / под ред. Е.Ю. Грачевой.* – М. : Право и закон, Колос. 2003. – 384 с.
16. *Фінансове право : підручник / М.П. Кучерявенко, Д.О. Білінський, О.О. Дмитрик та ін. ; за ред. М.П. Кучерявенка.* – Х. : Право, 2013. – 400 с.
17. *Худяков А.И.* Избранные труды по финансовому праву / А.И. Худяков. – СПб. : Юрид. центр-Пресс, 2010.

Отримано 5.01.2016